

duidelijke belijndheid - zij bracht toch weinig intolerante ijking van verschillen aan, althans voor 1876. Pas na Groen van Prinsterer is de antithese georganiseerd in een christelijke politieke partij.

2. De negentiende eeuwse verenigingen op het terrein van de I.Z. bieden een verbrokken beeld. Deze situatie is blijkbaar niet als een nadeel ervaren. Merkwaardig is het ontbreken van een officieel samenwerkingsverband, te meer opmerkelijk omdat in Duitsland onmiddellijk na 1848 de coördinatie wel gestalte kreeg³. Toch werd ook in Nederland beseft dat overleg onmisbaar was. Zo zijn er op initiatief van de 'Vereeniging ter verbreiding der Waarheid' te Amsterdam (1847) tussen 1874 en 1890 zeven goed bezochte I.Z.-congressen gehouden, geleid door T. M. Looman⁴. Vanaf 1876 organiseerden de provinciale commissies voor Inwendige Zending van de Christelijke Gereformeerde Kerk conferenties onder leiding van L. Lindeboom. In 1895 en 1898 presideerde G. J. Vos A.zn Hervormde congressen die bijeengeroepen waren door een commissie van de Classicale Vergadering van Amsterdam⁵. Het belangrijkste contactadres is, reeds vóór genoemde congressen, de Vluchtheuvel in Zetten geweest, waar jaarlijks door het bestuur van 'Steenbeek' een landelijke conferentie werd belegd. Later deed ook 'Neerbosch' dit wel. Verslagen daarvan verschenen in tijdschriften van deze instellingen en na 1882 in *Bouwsteen*, het tijdschrift waarin L. Heldring de I.Z.-arbeid trachtte te overkoepelen. Na de opheffing (1897) is het onder de naam *Nieuwe Bouwsteen* voortgezet tot 1900, met D. van Krevelen (Beekbergen) als redacteur. Door zijn initiatieven heeft L. Heldring de coördinatie bevorderd; onder zijn toezicht is het eerste handzame totaal-overzicht van de I.Z.-arbeid vervaardigd: *Jaarboekje voor In- en Uitwendige Zending en Philanthropie*⁶, met daarin een alfabetisch gerangschikte lijst van de toen bekende vereni-

3. Voor historie en structuur van de Central Ausschuss für Innere Mission: zie *Handbuch für Innere Mission*, Berlin 1922, 2, 3.

4. Oproepen tot en verslagen van de congressen zijn eerst opgenomen in S.W.V. (1874 II, 1193-1195; 1875, 733; 1876, 920, 1170-1172; 1878, 574-576, 711-713, 1880 I, 403), daarna in B.

5. J. R. Slotemaker de Bruine, *Christelijk Sociale Studiën*, Utrecht 1924⁶, 253-256; L. G. Zwanenburg, *Gerrit Jan Vos Az. Het recht van de kerk* (diss. Utrecht), Kampen 1978, 195-199.

6. Utrecht 1887. Het boekje werd uitgegeven door de redactie van B.